

**Válasz Prof. dr. Csorba László, Prof. dr. Deák Ágnes és dr. Sasfi Csaba
opponensi véleményére**

Köszönöm szépen opponenseimnek az alapos, értő és segítő szándékú véleményüket. Örülök, hogy mindhárom bírálóm elismeri az értekezés erényeit és mindhárman találtak téziseim között olyat, amelyet koncepcionális jelentőségű, új kutatási eredménynek vagy műfajt megújító erejűnek minősíthettek. Ezekből a dicsérő megjegyzésekből magam sokat meríték az értekezés köteté formálásakor és későbbi pályámon is.

Természetesen sokkal tanulságosabbak a bíráló megjegyzések, illetve a további gondolkodást és vizsgálódást segítő kérdések, szempontok. Mindhárom bírálóm szép számban felvet kisebb beavatkozást, átfogalmazást, pontosítást igénylő (mi tagadás, helyenként akár pironkodásra is okot adó) problémákat – ezeket a könyvvé való átdolgozásakor komolyan mérlegelem, ezúttal azonban egyesével természetesen nem térek ki rájuk. Deák Ágnes és Sasfi Csaba is megfogalmazza azt a jogos igényt, miszerint egyes, nehezebben követhető alfejezetekben a jelenleginél átgondoltabb adatvizualizációra, illetve egyéb illusztrációkra van szükség – ezeket, minden bizonnyal szerkesztői segítség igénybe vételével, köszönettel megfogadom. Szintén elfogadom azt a megjegyzést, miszerint az összegző gondolatok talán túlságosan is tömörek vagy hiányosak. Valószínűleg itt némi szerkezeti módosítást fogok a szövegen végrehajtani és a három nagy rész végére készítek tartalmi részösszefoglalókat. A Sasfi Csaba által kifogásolt, rövidnek talált végső összegzés e formájához egyelőre, az alkotófolyamat e pontján még ragaszkodnék, mivel annak esszészzerű műfaja nem lezárja a gondolkodást, hanem vitára ingerli az olvasót – s ez a szándékaimnak jobban megfelel.

A koncepcionális dilemmák közül magam Deák Ágnes felvetésén, ti. a korszakhatárok meghatározásán gondolkodtam a legtöbbet. Egyetértek professzor asszonnyal abban, hogy 1861-ben biztosan nem kezdődött el valami markánsan új szakasz. Ami ekkorra datálható, az szerintem is valami átmeneti időszaknak a kezdete. Ugyanakkor mivel egy kutatásnak vagy monográfiának meg kell valahol húzni a végét, ezt a határvonalat sok tépelődés után ma sem tudnám máshol megvonni. Mert bár 1860/61-ben nem kezdődik el valami gyökeresen új, a protestáns arany szabadság attól még véget érhetett, s megítélésem szerint véget is ért. Az 1850-es évek legvégén (1858-ban) indul újra a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap – ellentétben az 1840-es évek korlátozott sikerével, ezúttal a lap kétségtelenül az országos szintű felekezeten belüli és protestáns felekezetek közötti párbeszéd és koordináció fontos orgánumává válik. A mélyebb szellemi diskurzus elősegítésében hasonló, országos

jelentőségű szerepet tölt be az egy évvel korábban alapított Sárospataki Füzetek. Zöldmezős beruházásként 1855-ben indul a Pesti Református Teológia, négy év múlva pedig a pesti református gimnázium, az utóbbi ráadásul Gönczy Pál terveire építve. Ez a két fejlemény rövid időn belül alaposan átstrukturálja a hazai református szellemi centrumok munkamegosztását és hierarchiáját. Az eddig említettek messze nem csak oktatástörténeti, hanem kifejezetten általános érvényű egyháztörténeti fejlemények.

Szintén ezek az esztendőök hívják életre az önálló tanítóképzést Debrecenben (1855), Nagykőrösön (1857), vagy épp Sárospatakon (1857). Számolva a felmenő logikában kiépülő rendszer időigényével, kijelenthető, hogy az 1860-as évek legelejére végképp eljelentéktelenedett az egyes református kollégiumok hagyományos praeceptor-kibocsátása. Helyüket a tanulmányi időt, tananyagot, módszereket illetően is sztenderd képzésben részt vett, szándékosan erre a célra kiképzett tanítók vették át. Ez a tradicionális protestáns iskolaszervezés egyik kulcselemének, a partikularendszernek a végét jelentette, a partikularendszer vége pedig az erre ráépülő, szintén évszázados peregrinációs mechanizmusokat szüntette meg. A tanítóképzés elkülönülése más funkcióktól (pl. a lelkészképzéstől) pedig megkoronázta az Entwurf által megindított folyamatot: a református kollégium intézménytípus kimúlását. Az immár elnevezésében is más intézmény (kollégium helyett a gimnázium és a főiskola kifejezések jelennek meg a hivatalos dokumentumokban) vezetési struktúrája is átalakul ezekben az években: elhalványul a diákönkormányzat, a senior (és társai), valamint az algondnok szerepe, s helyüket átveszi az igazgatótanács és a gazdasági választmány.

A hagyományosan inkább egymás mellett élő, semmint egymással szorosan kooperáló egyházkerületek 1859-ben eljutnak oda, hogy közös népiskolai reformtervezet elkészítésével bízzák meg az említett Gönczy Pált. Gönczy ezután e tervezet jegyében sorra jelenti meg népiskolai és gimnáziumi tankönyveit, amelyek ezúttal már eljutnak a vidéki központokba is. Gönczy a kiegyezés után azonnal a VKM kötelékébe kerül, osztálytanácsosként, miniszteri tanácsosként, osztályvezetőként, majd államtitkárként a népoktatás ügyét fogta össze Eötvös és Trefort idején is. Gönczy pályáíve több mint elgondolkodtató: az arany szabadság idején még mindenféle kooperációs törekvés nélkül egyedi magántanintézetet alapító pedagógus előbb a reformátusok leendő fővárosi iskolaközpontjának kiépítéséhez járul hozzá, majd a református oktatásügy országos koordinációjának válik vezéralakjává, utóbb pedig – rögtön az első adandó alkalommal – az országos (állami / nemzeti) oktatáspolitikai kulcsszereplőjévé válik.

Számomra ezek a tényezők így, együttesen azt erősítik, hogy az 1850-es évek második felében paradigmaticusan más utat kezdenek bejárni a reformátusok, mint az azt megelőző évtizedekben. És bár a protestáns pártens visszavonása elvileg felkínálhatná számukra a visszatérést a két Ratio korában jól begyakorolt távolító–tartózkodó magatartáshoz, épp az ellentétjét választják. Már nem az arany szabadság magatartásmintáit követik, hanem kooperálnak–koordinálnak, s néhány év múlva az egységes országos oktatáspolitikából is kivesszük a részüket. Megítélésem szerint enélkül Eötvös népoktatási törvénye is lényegesen több sérülést és késedelmet szenvedett volna el.

Ebben a megváltozó stratégiában két tényezőnek lehetett döntő szerepe. Részint az Entwurf minden intézményt azonos (és nagyságrendileg hasonlóan súlyos) kihívásokkal szembesített. (Ez egyébként válasz Deák Ágnes egy másik, közbevetőleges kérdésére: az Entwurf a magyar iskolázás minden intézményét megrendítette, „csak” a mértéket illetően mutathatók ki egyedi sajátosságok.) Az azonos feladatok és az azonos gyökerű válság az erők összefogását diktálta megoldásként. Ráadásul nem feledhetjük – erről írok is az értekezésben –, hogy az Entwurf nélkül is lépéshátrányba kerültek a protestánsok (különösen a reformátusok). Az 1840-es évekre már tisztán látszott számukra is a lemaradásuk: az egységes(ebb) gimnáziumi tanterv és tanítóképzés révén a katolikus vagy evangélikus iskolázás eredményei érzékelhető megütközést keltettek a reformátusok körében. Minderre az Entwurf hirtelen és szigorú centralizációja csak ráerősített.

Deák Ágnes felveti, hogy az egyházkerületek / kultúrrégiók közötti zártság–nyitottság kérdése miként alakult a türelmi rendelet előtt. A probléma sokrétű, részletes elemzést érdemel, hiszen a körülmények nagyon mások, mint a türelmi rendelet után. Három lényeges eltérést említek: a., a pápai kollégium kényszerszünetre volt kártható; b., a tiszáninneni református egyházkerület pedig még nagyon friss szervezetként nem gyakorolt a Felső-Tisza vidékére sem a későbbiekhez fogható befolyást, sokkal erősebb volt a három nagyra nőtt senioratus (esperesség) hatalma a térségben; c., ennek megfelelően a sárospataki kollégium fenntartói háttere még bizonytalanabb bázisra koncentrált. Ezek folyamányaként a debreceni kollégium központi, „ország iskolája”-jellege jóval erősebben érvényesült, mint az általam vizsgált, Sárospatak relatív pozícióját megerősítő időszakban. Ugyanakkor ez a befolyás nem vagy csak esetlegesen terjedt ki a tiszáninneni kultúrrégióra. a., A tiszáninneni és tiszántúli lelkészi és professzori kar ismereteim szerint hasonlóan különült el, mint az arany szabadság idején; b., a sárospataki kollégium szellemiségében törekedett az önállóságra ekkoriban is; c., a tiszáninneni egyházkerület területén lévő, egyetlen Debrecenhez gravitáló

eklézsiát szigorúan számon tartotta a református történeti emlékezet; d., Hegyi Ádám kutatásaiból pedig tudjuk, hogy nemcsak a svájci peregrinációs ösztöndíjak megszerzésében lépett fel a két kollégium egymás konkurenseként, hanem a peregrinációban megszerzett ismeretek recepciójában is jól elkülöníthető a debreceni és a sárospataki mintázat. A zártság tehát nem újkeletű, s nem függ össze szorosan a mozgástér türelmi rendelet által biztosított megnövekedésével.

Deák Ágnes és Sasfi Csaba is hangsúlyosan kezeli a jogi képzésről szóló fejezetet. Az itt érzékelhető egyenetlenség talán nem véletlen: a tagozat általános jellemzője a már-már hihetetlen esetlegesség, ami nagyon megnehezíti a szisztematikus elemzést. A kollégiumot egyébként is az ideálisnál sokkal erősebben jellemezték a személykultúra szervezeti jegyei: egy-egy emblematikus professzor köré szerveződött a tanított vagy épp teljesen elhanyagolt tárgyak, tudományok, ismeretek köre. Gyakran előfordult, hogy a látszólag a kollégiumi tantervben rögzült tudomány nyomtalanul eltűnik, amint az adott tanár távozik az intézmény kötelékéből. Ez a fenntartói viszonyok bizonytalanságából (a szegénységből) fakadó ismertetőjegy épp a jogi képzésre volt a leginkább érvényes: a kimagasló egyéniség, Kövy Sándor akár az oktatás időbeosztására is kiterjedő, abszolút befolyással bírt. Sőt: kivételes – és nem mellékesen kivételesen szerencsétlen – módon Kövynek a kollégium előjárói biztosították azt is, hogy kijelölhesse saját utódját. A szervezés- és vezetéstudomány által okkal bíralt megoldás ezúttal sem járt sikerrel: Kövy halála után először fokozatosan, majd egyre látványosabban szorult háttérbe a jogi tanfolyam Patakon. Erre egyelőre nem találtam meggyőző magyarázatot – én nem látom, hogy bármilyen országos trenddel szorosabban összefüggene, ellenben remekül tükrözi a sárospataki szükséggazdálkodás korlátait. Ugyanakkor a jogi tanfolyam nem szűnt meg, csak kedveltsége csappant meg – ennek megfelelően a szálak nem elvarrhatóak, hiszen a kesze-kuszán kanyargó apróbb szálak tovább szótták a dualizmus kori jogakadémia előtörténetét. Ezzel együtt természetesen igazat adok Deák Ágnesnek abban, hogy egy-két ponton egyértelműbben kell fogalmaznom.

E ponton szeretnék reagálni Csorba László szellemes és jogos megjegyzésére: Kövy utódja, Gortvay János kapcsán valóban túlzó a szürke eminenciás kifejezés használata. Ugyanakkor a nagyon kevéssé ismert (és megismerhető) Gortvay mégsem egyszerűen csak „szürke”: a Kövy halálát követő negyedszázad idején (benne a teljes reformkor és a szabadságharc kora) a tanári kar három legstabilabb tagjának egyike, aki visszatérően rector-professzorként menedzselte az intézményt – ez még akkor is igaz, ha lényegében a folyamatosan tért vesztő intézményt és a megszűnésbe jelentéktelenedő jogi tagozatot

terelgette. Ráadásul ne tagadjuk el tőle, hogy éles helyzetben, az Entwurf jogoktatási diktátumára egyértelműen nemet mondott.

Szintén Csorba László kérdezi, hogy mi lehet az oka annak, miszerint Sárospatakon Kövy Sándor tanári működése idején népes csoportot alkothattak az ortodox vallású szerb és román diákok. Erre semmilyen konkrét bizonyítékot nem találtam, de erős a gyanúm, hogy egyszerű hozammaximalizálásról beszélhetünk: az országszerte ismert és népszerű professzor hallgatóvonzó és bevételtermelő képességét az egyébként is multikonfesszionális közegben élő iskolai és egyházi előjárók nem kívánták korlátozni. A jogi tagozat működtetésében a kegyességi szempontok kevéssé játszottak szerepet, ráadásul az épp akkor létszámában csúcsra járatott kollégium összdíákságához képest még egy néhány tucatnyi ortodox hallgatói kontingens is elenyésző arányt képviselt – érdekeket tehát a jelenség nem sértett. Feltevésemet – szerintem legalábbis – erősíti, hogy a görögkeleti vallású hallgatók Kövy halála után lassacskán maradozgattak el. Nem egyszerre tűntek el a Bodrog partjáról (nem feltételezhetünk tehát egy valamikor meghozott határozatot), hanem szép lassan megkopott ennek a számukra igencsak távoli és egyre romló ár-érték arányú továbbtanulási lehetőségnek a varázsa. (Mint ahogy láthatóan a reformátusok körében is megkopott a jogi képzés presztízse.)

Csorba Lászlónak köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet Szabad György idézett művére. Még pályám elején lapozgattam a korszak egy-két katolikus gimnáziumának az anyakönyveit és nem sok református érdekeltséggel találkoztam, ezért ezt a kutatási szálát nem éreztem különösebben ígéretesnek. Azért ennél egzaktabb kutatási eredményt is fel tudok mutatni: az 1830-1868 között megválasztott református akadémikusok egészen elenyésző hányada járt katolikus középiskolába, a felekezeti határvonal nagyon élesnek tűnik – az evangélikusok körében egy árnyalatnyival halványabbak ezek a határok. (Arról magam is szólok az érintett alfejezetben, miszerint a katolikus gimnáziumokban és királyi jogakadémiákon, de még a püspöki líceumokban sem rendkívüli egy-két diák erejéig a protestáns jelenlét, tömegességről viszont nem beszélhetünk.) Ezzel együtt a megjegyzés fő tanulsága számomra, hogy legalább a „szomszédvár” sátoraljaújhelyi piarista anyakönyvekkel kicsit alaposabban kell foglalkoznom.

Kiválóan ráérezett Sasfi Csaba arra a kutatási irányra, amely a jövőben hosszú-hosszú éveken át feladatot szab a számomra (és talán más kutatók részére is). Az egyik a jogi tanfolyamon tanultak sorsának a feltárása. Ehhez Sasfi Csaba a censurát teljesítettek névsorának összeállítását ajánlja, amely ötletet megfogadok. Ezt azonban meg kell, hogy

előzze a Sárospatakon jogot tanultak névsorának az összeállítását, ami az esetleges (olykor már slendrián) módon elkészített hallgatói név- és vizsgajegyzékek módszeres feldolgozását teszi szükségessé. Emellett magam is eljutottam oda, hogy a kultúrrégió vármegyei és mezővárosi tisztviseleinek névjegyzékét is összeállítom – külön kitérve a legalább részlegesen a kultúrrégió részeként azonosított tiszántúli megyékre. Ezáltal lehetne beazonosítani azokat a személyeket, akik a régióban világi szinten megjelentették a pataki kollégium befolyását. Mindez nyilván alapkutatót igényel, éppúgy mint a régió (és ehhez kapcsolódóan Szabolcs, Szatmár, Bereg) társadalmi szerkezetére vonatkozó ismeretek szisztematikus összegyűjtése. A feladat teljesítését egyébként néhány évvel ezelőtt elkezdtem a Tokaj-Hegyalja Egyetem Iskolavárosok kutatási programjának külső munkatársaként, Bolvári-Takács Gábor vezetésével.

Úgy tűnik számomra, hogy a Sasfi Csaba által felvázolt másik vizsgálati irány azonban csak módosítva járható végig. Valójában nem én választottam ki a pataki kollégium mintaéveit, hanem a források jelölték ki a számba vehető esztendőket. Olyan sok hiányossággal és kezelhetetlen következetlenséggel találkozunk, hogy a mostaninál többet nem remélek a pataki diáknévsorok elemzésétől. Ráadásul az opponensem által elvárt összehasonlíthatóság a többi kultúrrégió miatt is megbicsaklik: annyira különböző jelenségek és struktúrák jellemzőek a különböző református térségekre, hogy erős a gyanúm, miszerint a Sasfi Csaba által a dunántúli katolikus iskolázásra elkészített, modellértékű, általam sokszor hivatkozott középiskolai társadalomtörténeti összehasonlító vizsgálat nem ismételtető meg református relációban. Ez azonban nem ment fel a léptékváltás alól: a magyarországi (és erdélyi) különböző református kultúrrégiók egyházi, kulturális és oktatási sajátosságait alapkutató-szinten végezzük – az eleinte Csorba Dávid, most pedig Hegyi Ádám kollégám vezette, jelenleg OTKA-finanszírozású kutatócsoport keretében. A munka tehát zajlik, de is látszik, hogy a jelenségek olyan sokrétűségével van dolgunk, ami rövidtávon nem teszi lehetővé a szintézist.

Deák Ágnes és Csorba László is érdeklődik a sárospataki lakhelyű diákok alacsony kollégiumi aránya felől. Opponenseim az okokat és a következményeket is firtatják, ti. ebben az esetben mi lett a pataki diákokkal, hol tanultak tovább. A jelenség viszonylag könnyen magyarázható: Sárospatak a korszakban a kb. 5 ezer fős létszámig eljutó és ott megrekedő, gazdasági-társadalmi értelemben stagnáló (anyagilag lassan gyarapodó, nagyon vontatottan polgárosuló), felekezeti megosztott település. A reformátusok relatív többséget igen, abszolút többséget nem alkotnak a városban. Ilyen körülmények között hiába működik

helyben az ország egyik legnagyobb, legnépesebb iskolája, annak áldásaiban közvetlenül kevésbé részesülnek: ne feledjük, az önfenntartó protestáns nagyiskolák tandíjat szedtek diákjaiktól. Egyszerűen ennyi a tartalék a helyi református lakosságban, minthogy ennyien és ilyen, aránylag rövid ideig vegyék igénybe a tandíjas oktatás lehetőségét. Minden jel szerint a kollégium elemi tagozatán és első egy-két gimnáziumi osztályában megjelenő, majd zömében eltűnő sárospataki diákok egyszerűen nem tanultak tovább formális keretek között.

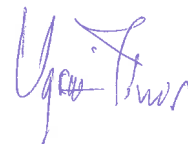
Egyelőre semmivel nem tudom igazolni az alábbi felvetésemet, de opponenseim kérdései megtermékenyítőleg hatottak rám, legalábbis a hipotézisalkotás szintjéig biztosan: a fenti tények mellett ugyanis azt is tudjuk forrásokkal bizonyítani, hogy a helyi közösség méretéhez képest nemcsak a kollégium összlétszáma volt óriási, hanem a mezőváros szállásadóit igénybe vevő diákok száma is. A max. 5 ezres településen, a megközelítőleg 2,5 ezres kálvinista közösség nagyságához képest 1837-ben több mint 850 diák élt a helyi lakosokkal egy fedél alatt. Azt is tudjuk, hogy a megegyezés kosztról és kvártélyról szólt, s többtucatnyi panaszt ismerünk az állandóan ugyanazt az étket felszolgáló, vagy a porciót szívesen megkurtító gazdasszonyról – tehát vannak adataink vitákról, konfliktusokról. Viszont a problémamentes, sokszor sok éven át folyó együttműködésekéről nincsenek feljegyzések – kizárható-e, hogy a pataki kollégiumban tanuló, de ott ellátáshoz nem jutó, praepetori tevékenységet egyébként is széles körben végző diákok a közismerten magas tanítási költségeiket azzal is csökkentették, hogy szállásadók gyermekeinek a nem hivatalos oktatását vállalták? Az biztos, hogy a végbizonyítványokat ekkoriban még kevésbé becsülték – ez a szempont tehát nem cáfolja a felvetést. Amennyiben ez a tanítási forma nem zárható ki, akkor ez mindkét bírálói felvetésre válasz lehet. Mindenesetre ez a tipikus szükségmegoldás nagyon is jellemző lenne az értekezésemben bemutatott miliőre.

Végül Deák Ágnes kérdésére szeretnék válaszolni. Az értekezésben részletesen elemzem – jórészt Sasfi Csaba és Keszei András megállapításaira hagyatkozva – a két Ratio társadalomképét, a két dokumentumban e tekintetben megragadható különbséget, miközben ennek a kérdésnek az osztrák vetületére nem fordítottam figyelmet. A hiányosság kétségtelenül fennáll, szerencsére azonban egy-két bekezdésben könnyen pótolható – magam is több helyen (pl. a Századokban, a Magyar Pedagógiában és a 2014-ben megjelent monográfiámban) hosszan írtam erről. A lényeg: az 1770-es években két markánsan ellentétes gimnáziumtervezet született – Ignaz Mathes Heß a felvilágosodás szellemében társadalmilag kifejezetten nyitott, érdemelvű felsőbb oktatásra tett javaslatot, míg Kollár Ádám Ferenc egy határozottan restriktív, latintudásra építő hagyományos gimnáziumért szállt síkra. Mária

Terézia megbízásából elvileg a két koncepció közötti kompromisszum megteremtésére kapott felkérést a piarista Gratian Marx, aki viszont – a rendelkezésére álló mindössze öt nap alatt – egyértelműen a konzervatív pólushoz közelített. Végül Marx gimnáziumi tantervét vezették be. Ezzel együtt az osztrák (bécsi) oktatáspolitikai diskurzusban többször és a magyarországinál lényegesen nyíltabban vitatták meg a gimnázium és a felsőoktatás társadalmi funkciójának a kérdését, hiszen visszatérően felerősödött a gimnázium szelektivitásának csökkentését igénylők hangja. Magyarországon akkoriban elképzelhetetlen reformjavaslatok valósultak meg: így pl. II. József halála után a tanárok korporatív öngazgatásának letéteményeseként tanári gyűléseket hívtak össze, az 1810-es években pedig néhány évre bevezették a szaktanári rendszert, ami óriási előrelépés lett volna a meritokratikus középiskola felé. Ezek a kísérletek azonban rövid idő után elhaltak. Általában is elmondható, hogy a tanárképzés intézményesítésének hiányában, valamint a felosztás nyomán ellátás nélkül maradó rengeteg exjezsuita szerzetes foglalkoztatási kényszerének mentén semmiféle komolyabb strukturális fordulatnak nem voltak meg a feltételei. Ez mellesleg harmonizált a kameralizmus legfőbb téziseivel: jóllehet ugyan könnyen kimutatható ellentmondás feszült a gazdasági haszonelvűség és a „rendezett társadalom” elve között, a legfőbb kameralista elméletalkotók rendre az utóbbi mellett tették le a voksukat, sz iskolák kapujának szélesre nyitását nem támogatták.

Még egyszer hálásan köszönöm opponenseimnek bíráló és javaslatot megfogalmazó, átfogó megállapításaikat, s a számos konkrét elírást, tévesztést korrigáló megjegyzésüket egyaránt. Remélem, válaszom tükrözi azt az elhivatottságot és elkötelezettséget, amely az értekezés köteté való szerkesztésekor és további kutatásaim során is jellemezni fogja munkámat.

Tiszaújváros, 2026. május 30.

Ugrai János